

- 5 Motroshilova N.V. *Principles and contradictions of phenomenological philosophy*, Moscow: Vysh. shk., 1968, 128 p.
- 6 Ionin L.G. *Interpretive sociology. Historical-critical analysis*, Moscow: Nauka, 1979, p. 116.
- 7 Kalinina O.S. *The daily life of the German peasantry ...*: Abstract of dis. ... candidate of historical sciences, Saratov, 2012, p. 9.
- 8 Osipov G.V., Mitina S.M. *The confrontation of sociological ideas / Holes*, Ed. G. Osipov. History of Sociology in Western Europe and the United States, Moscow: Norma, 2001, p. 522.
- 9 Marcuse G. *Dimensional Man*, Moscow: Reft-book, 1994, p. 368; Berger P., Lukman T. *The Social Construction of Reality*, Moscow: Medium, 1995, p. 323.
- 10 Garfinkel H. *Studies on ethnomethodology. (Master of Sociology)*, Sankt Petersburg: Peter, 2007, 335 p.
- 11 Lefebvre H. *Everyday Life in the Modern World*, London: Penguin Press, 1971.
- 12 Geertz K. *Interpretation of Cultures / Trans. from English*, Moscow: «Rossiskaya Politicheskaya Encycl.» (ROSSPEN), 2004, 560 p.
- 13 Braudel F. *Material civilization, economics and capitalism XV–XVIII*, Vol. 1: Structures of everyday life. Possible and impossible, Moscow: Progress, 1986, 623 p.
- 14 Gurevich A.Ya. *Historical synthesis and the «Annales school»*, Moscow: Indrik, 1993, 328 p.
- 15 Schulze M. (ed.), *Social history, history of everyday life, Micro history*, Göttingen, 1994, p. 80.
- 16 Chrome M.M. *Historical Anthropology* [ER]. Access mode: <http://www.countries.ru/library/antropology/krom/> (date of 13.06.2014).

ӘОЖ 94.574.3

Ж.А.Жұмабеков, Н.Ж.Ахметжанова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: azmukhan@mail.ru)

Ұлытау өңірінің тарихи топонимикасы

Мақалада ескіден келе жатқан жер-су атаулары — халық жадының, ұлттық, тарихи сананың жарқын көрінісі, Орталық Қазақстанның ауқымды өңірлерінің бірі болып келетін «түркі әлемінің бесігі» — Ұлытау өңірінің топонимикасы зерттеліп, топонимикалық жүйесіне талдау жасалды. Қазіргі кезде еліміздің ономастикалық сұраныстардан туындаған, тарихи топонимика зерттеулері қарастырылды.

Кілт сөздер: тарихи, топонимдер, дәуір, этнонимдер, өлкетану, түркі әлемі, өңір тарихы.

Тарихи топонимдерге ерекше көңіл аудару бүгінгі күнгі еліміздегі ономастикалық ізденістерге деген сұраныстан туындап отыр. Топонимикалық атаулардың пайда болу тарихын анықтау, бір жағынан, отандық тарихымызды танып-білуге мүмкіндік берсе, екінші жағынан — өлке тарихын да жан-жақты зерттеуге мүмкіндік туғызады. Географиялық атаулардың жиынтығын топонимия деп атайды [1]. Топонимиканың тарихпен байланыстылығы сөзсіз, халықтар өмір сүреді, қоныс аударады, ал олардың тау, өзен, көлдерге берген атаулары сақталып қалады. Бұл туралы белгілі орыс ғалымы С.Б.Веселовский былай деп жазады: «Топонимический материал, вследствие присущей ему живучести, «консервативности», как говорят ученые, является очень ценным, – более ценным, чем данные археологии, — материалом» [2]. Сол себептен де, кезкелген топонимикалық атаулар белгілі бір тарихи оқиғалармен немесе тарихи үрдіспен байланысты деп айта аламыз. Бірақ барлық топонимдердің тарихын анық көрсету мүмкін деу қателікке ұрындырады, олардың көбісінің пайда болуын тек жалпылама тарихи үрдістермен байланыстыруға болады. Осындай топонимдердің ішінде нақты тарихи оқиғаларға, тарихи тұлғаларға қатыстылары және т.б. болады, яғни ондай топонимдердің қалыптасуының нақты тарихи себептерін айта аламыз. Бұл тұрғыда топонимика тарих үшін құнды мәліметтер бере алады. Топонимикалық атаулар сол жерді мекендеген халық туралы, олардың тарихына байланысты түрлі фактілерді қалпына келтіруге, анықтауға мүмкіндік береді. Біздің мақаламызда топонимдерді зерттеу осы тұрғыда жүргізілмек.

Тіл ғылымы саласында топонимикалық зерттеулер де кеңінен орын алып, қоғамдағы қажеттіліктерді өтеуде өз қызметін атқарып отыр. Ал, бүгінгі күні топонимиканың қоғам үшін қажеттілігі сөзсіз. Тәуелсіздік алған Қазақстан Республикасы бұрынғы отаршылдық дәуірінің түрлі сарқыншақтарын бойынан сыпырып тастап, жаңа егеменді қоғам қалыптастыруда.

Барлық елдерде бұрынғы замандардан бері қоршаған ортадағы объектілерді сөз арқылы белгілеу әдісі қолданылып келеді. Сол сияқты, барлық халықтарда тарихи үрдістердің топонимикалық атауларда сақталу заңдылығы да қалыптасқан. Ондай топонимдерден белгілі бір тарихи оқиға туралы немесе тарихта белгілі болған тұлға туралы мәліметті кездестіруге болады.

Кез келген өңірдің тарихы қазақ тарихының құрамдас бөлігі болып табылады және осы территорияларда қалыптасқан топонимикалық жүйе өлке тарихы үшін де, отан тарихы үшін де өте мол тарихи ақпарат береді деп есептейміз. Бұл тұжырым кез келген өлкенің топонимикалық жүйесіне қатысты және отандық ономастиканы зерттеуші-мамандардың пікірі де осыған саяды: «Белгілі бір аймақтың топонимиконы тарихи қалыптасады. Онда өткен дәуір топонимдері сақталады, сондықтан топонимдердің әр қабаты тарихи дәуірге, сол аймақта қоныстанған халық тарихына қатысты «қаттамаға» теңейді» [3; 62].

Сонымен бірге тарихи топонимдерді зерттеу өлкетану саласымен байланысты болып табылады және топонимикалық мәліметтер өлкетанудағы мәліметтердің негізгі деректік қорын құрайды. Өлкетану саласының маңыздылығы, тарихшы Х.М.Әбжановтың пікірінше, бүгінгі күнде ерекше мәселе болып табылады: «Отан тарихының өлкелік ерекшеліктерінен экономикадағы, әлеуметтік құрылымдағы, тілдегі, ділдегі, салт-дәстүрдегі бұрын барша қоғам қастерлеген, қазір ішінара сақталып қалған құндылықтар мен ұстанымдарды байқай аламыз» [4; 142]. Өлкетану саласының дамуы мен қоғамдық ерекшелігі де зерттеушінің көзқарасында «өлке тарихын жаңаша, ұлттық реңкі қанық мазмұнда жазу керек» деген пікірге ұштасады және де «өлкетану тезге салынбай, ұмытылған есімдерді жаңғырту, бұрмаланған атауларды түзеу, ойрандалған ономастиканы қазақтандыру алға баспайды, жүйесіздікке ұрынады» деп осы саланың маңызды міндеттерін алға тартады [4; 142,143]. Тарихи топонимдерді зерттеудің де осы міндеттерді жүзеге асыруда өз үлесін қосары сөзсіз.

Тарихи топонимика дегеніміз не? Бұл ғылым саласы, біздің ойымызша, белгілі бір жерлерде немесе кез келген жерлерде адамдардың өміріне, тұрмыс-тіршілігіне маңызды оқиғалар болып, олар тарихқа айналады. Тарихи топонимика саласының басты мақсаты – сондай топонимдерді анықтап, ол жерлерде болған оқиғаларды сипаттау. Біріншіден, топонимдердің атауында тарихи оқиғаның болғандығы туралы мәлімет беріліп тұруы мүмкін. Қарапайым мысал келтірейік: «Қалмаққырылған», яғни осы арада қалмақ әскерлерінің соғыста жеңіліс табу оқиғасы туралы мәлімет сақталып тұр. Мұндай топоним атауы белгілі тарихи тұлғалардың атымен де аталуы мүмкін. Мысалы, «Ағыбай өткелі» — бұл жерде Кенесары көтерілісінің белді батыры Ағыбай туралы мәлімет сақталған немесе «Құнанбай қонған» — мұнда белгілі тарихи тұлға Қарқаралы аға сұлтаны Құнанбай туралы мәлімет беріледі. Екіншіден, жер-су атауларынан тарихи оқиғалардың болғандығын анықтау мүмкін емес болады. Мұндай жағдайда әр түрлі тарихи деректерде кездесетін топонимдер мен сол жерде болған оқиғаларды анықтау қажеттігі туады. «Бұл үрдіс тарихи деректерді қайта сипаттауға айналып кетпей ме деген?» заңды сұрақ тудырады. Әрине, бұл осындай жағдайға алып келуі мүмкін. Бірақ, ол үшін тарихымыздың дерек қоры сұрыпталып, жан-жақты талдаудан өткізілген болса, онда тек аталмыш жер-су атауларын карта бетіне түсіру және тарихымызды картаның көмегімен түсіндіру мәселесі ғана зерттеушілерді толғандырар еді. Ал, әзірге Қазақстан тарихы тәуелсіз Республика болғаннан бері жаңадан жазылып жатқанын, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың бастауымен «Мәдени мұра» бағдарламасы негізінде ел тарихының деректерін жинақтау және ғылыми айналымға енгізу мәселесін алға қойылғанын ескерсек, тарихи топонимдерді зерттеу арқылы қазақ тарихының әлі де болса белгісіз немесе түсініксіз тұстарын анықтауға болады деп есептейміз.

Кез келген елдің өткені мен бүгінінің сабақтастығы оның жер-су атаулары — топонимдері арқылы көрініс табады. Қазақ елінің де жер-су атаулары халықтың сан ғасырлық тарихынан сыр шертеді. Осы себепті де және еліміздің басынан өткен «сан қилы» заманда көптеген топонимдердің өзгеріске ұшырауына, ұмыт болуына байланыста да жер-су атауларын зерттеу бүгінгі күні өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Қазақ ономастикасының жетістіктері мен болашағын зерделеген бағдарламалық жинақта да осы ой алға тартылған: «Бір жағынан, төткүл дүние ел мен жер, мемлекетті ең алдымен оның белгілі тұлғаларының есімдері мен жаһанға әйгілі жер-су таулары арқылы танытын болса, сондай-ақ ғылым мен білімді байыту көзі болса, екіншіден, ономастикалық мағлұматтар халқымыздың, өсер ұрпақтың ел жандылығын, өз еліне деген мақтаныш сезімін тербейтін, тәрбиелік рухани, мәдени маңызы аса зор фактордың біріне саналады» [5].

Ұлытау өңірінің территориясы Орталық Қазақстан өңірінде ең үлкен болып есептеледі. Ал, мұншама ұланғайыр территорияларда мыңдаған топонимдер орналасқан және бұл аудандар ежелден бері көшпелі тұрмыс-тіршілікке байланысты пайдаланылғандықтан, топонимикалық жүйесі өте бай

және ауқымды. Ұлытау территориясында орналасқан топонимдердің жүйесін анықтау қажеттілігі осындай себептерден де туындайды. Соңғы жылдары Ұлытау өңіріндегі Алаша хан, Жошы хан, Домбауыл, Хан ордасы, Аяққамыр, Басқамыр, Болған-ана, Бескүмбез, Жұбан-ана, Ақ Мұстафа тағы басқа осы тәрізді тарихи-мәдени маңызы зор ескеркіштер Қарағанды мемлекеттік университеті ғалымдары тарапынан зерттеліп келеді [6].

Қарағанды облысы бойынша жүргізіліп жатқан топонимикалық зерттеулердің негізінде 9 ауданның топонимикалық сөздігін құрастыру жүргізілді [7]. Сөздікті құрастыру барысында атаулардың классификациясы мен типологиясын жасау қажеттілігі туындап, әрбір аудан территориясындағы атауларды төменгідей түрде 4 бөлімге жүйеленді: 1) елді-мекен атаулары (ауыл-қыстау); 2) сулы жер атаулары (өзен-көл, бұлақ-құдық, тоған); 3) таулы жер атаулары (тау-тас, құз-шатқал, сай-сала, шың, биік, дөң, қырат, белес, адыр); 4) ғұрыптық ескерткіштер атаулары (бейіт, күмбез, мола, кесене, зират, қорым, құлпытас).

Тарихи топонимика саласында зерттеу жүргізуде бірінші кезекте топтастыру мәселесін айқындауды қажет етеді. Қарағанды облысының топонимикасын зерттеушісі А.Жартыбаев: «Қарағанды өңірі топонимдерінің жүйесі күні бүгінге дейін өз алдына жеке зерттеу объектісі болмай келді», — деп жазады [8]. Топтастыру мәселесін анықтау арқылы тарихи топонимдерді жүйелеу мүмкіндігі туындайды және бұл зерттеу жұмысының толықтығы мен жан-жақтылығына жол ашады.

Қазақстан ғалымдары тарапынан түрлі топтастыру модельдері ұсынылып және қолданылып жүр. Бұл топтастырулардың негізгі принциптерін анықтап алмай, көтеріліп отырған мәселе өз шешімін таппақ емес.

Топонимика саласында алғашқы топтастыру нұсқасын жасаған А.Әбдірахманов болды. Оның топонимдік атауларды мазмұнына қарай бірнеше топқа біріктіріуі келесідей:

1. Адам есімдері бойынша аталатын географиялық объектілер (антропонимдер).
2. Ру атаулары бойынша аталатын топонимдер (генотопонимдер).
3. Халықтың атауын көрсететін топонимдер (этнотопонимдер).
4. Өсімдік атауы бойынша қойылған топонимдер (фитотопонимдер).
5. Жануарлардың атауы бойынша қойылған топонимдер (зоотопонимдер).
6. Географиялық объектілердің түр-түсін көрсететін топонимдер.
7. Объектілердің санын көрсететін топонимдер.
8. Белгілі бір уақыттарда болған оқиғалар бойынша аталған топонимдер.
9. Ұқастырылып қойылған топонимдер.
10. Географиялық немесе басқа да терминдер арқылы қойылған топонимдер.
11. Географиялық объектілердің сапасын, қасиетін және көлемін көрсететін топонимдер.
12. Басқа тілдерден енген және көне сөздерден қалыптасқан топонимдер.
13. Революциядан кейінгі әлеуметтік оқиғалармен байланысты қойылған топонимдер [9; 45–55].

Белгілі ғалым Т.Жанұзактың ономастика мәселелеріне арналған еңбегінде Қазақстан топонимикасын топтастыру мәселесі айтылған. Онда автор атаулардың түрлерінің табиғи-тұрпаттық және территориялық-әкімшілік географиямен байланысты деп көрсете отырып, жер-су атауларын келесідей ретпен топтастырады:

- 1) гидрографиялық: мұхит, теңіз, өзен, көл, тоған, арық, құдық атаулары;
- 2) орографиялық: тау, шың, биік, төбе, асу, жазық, орман, тоғай атаулары;
- 3) микротопонимдер: шалғын, батпақ, жайылым, төбешік және елді мекен, ауыл, тұрақтардың атаулары;
- 4) астионимдер: қала атаулары [10; 43].

Сонымен қатар Т.Жанұзақ республика топожүйесінен монғол-қалмақ, араб-иран және орыс тілінен енген атауларды ерекшелейді [10; 43].

Бұл жерде Т.Жанұзактың Қазақстан топожүйесіндегі лингвистикалық топтастыру принципі тарихи кезеңдеу үрдісімен сәйкес келеді. Мысалға, араб-иран тілінен енген атаулар қазақ тарихының ежелгі дәуіріндегі сақ тайпалық қауымдастығы мен ортағасырлардағы араб басқыншылығының Орта Азия мен Қазақстан территориясына жетуі кезімен байланысты болса, монғол және қалмақ атаулары Алтын Орда мемлекетінің құрылуы мен Қазақ хандығының Жоңғар хандығымен алма-кезек соғыстарын қамтитын кезеңдерге келеді. Ал, орыс тілді атаулардың жоғарыда келтірілген кезеңдер кейін пайда бола бастағаны Қазақстан тарихынан белгілі. XVIII ғасырдың бірінші ширегінен бастап орыс тілді атаулар Қазақстан топожүйесінің ажырамас атрибуты бола бастайды.

Топонимика саласын зерттеуші Е. Қойшыбаев Қазақстан территориясындағы топонимдердің құрамын, құрылымын, компоненттердің тіркесуін және тілдік бітімін ескере отырып, келесідей бес түрлі қабаттарды атап өтеді: «1) ежелгі тілдер элементтерін сақтап келе жатқан тым көне қабаттар (санскрит, үнді-иран тілдері элементтері: *тал, ар, бал, сар, гар, кан* және *-ын, -ін, -үн* қосымша түрлері); 2) шартты түрдегі түркі-монғол тіл бірлестігі элементтерін сақтап келе жатқан көне қабаттар (*ал, ала, бала, қар, шар, чар, көк, бай, тоғай* және *-ас, -ес, -аш* қосымша түрлері); 3) түркі тіл қабаттары немесе түркі тілдер семьясы құрамының ерекшеліктерін көрсететін қабаттар (*й-шыл, ч-шыл, ж-шыл, дь-шыл* тілдер және *-ты, -сы* қосымша түрлері); 4) осы күнгі түркі тілдері ерекшеліктерін көрсететін қабаттар (қазақ, қырғыз, алтай, қарақалпақ, башқұрт, ұйғыр, түркімен, әзербайжан, өзбек және т.б.); 5) орыс тілі негізіндегі топонимикалық қабаттамалар, яғни, Э.М.Мурзаев айтуынша, «ең үстіңгі қабат» [11].

Бұл топтастырудан тарихи топонимикаға бірінші ұсынысты — ежелгі тілдер элементтері бар көне қабатты қабылдауға болады. Себебі ежелгі дәуірлерде қалыптасқан атауларды тек тілдік белгісінен ғана анықтауға болары күмәнсіз. Қазіргі кездегі тарихи топонимдердің ішіндегі кейбір атауларды жазбаша деректер арқылы мүмкін емес, ал тілдік белгісі арқылы олардың көне заманның мұрасы екені анықталары сөзсіз. Екінші кезекте, топтастыру принципі ретінде бесінші ұсынысты — орыс тілінен енген жер-су атауларын алуға болады. Себебі орыс тілді топонимдерді белгілі бір тарихи кезеңмен байланыстыра аламыз. Сонымен қатар Е.Қойшыбаев ономастика ілімінің үш саласын көрсетеді: «1. Топонимика — жер бетіндегі объектілердің тілдік құрамын, мән мағыналарын қарастыратын ілім; 2. Антропонимика — адам аттарының шығу тарихын қарастыратын ілім; 3. Этнонимика — ру, тайпа, ел аттарының шығу тарихын, құралу, ыдырау процестерін қарастыратын ілім» [11; 7,8]. Осы салалық көрсеткіштердегі антропонимика және этнонимика бөлімдері тарихи топонимикадағы топтастыру мәселесіне қолдануға болады деген ойдамыз. Мұндай мүмкіндікті белгілі ғалым Т.Жанұзактың тұжырымынан байқауға болады: «Этнонимиканың антропонимика және топонимикамен тығыз байланысты екенін нақтылы материалдардан көруге болады. Этнонимдердің басым көпшілігі — әуел бастағы антропонимдер (ру басы немесе сол рудағы беделді де белгілі адамдардың аттары). Топонимдерден, яғни жер-су аттарынан, ру, тайпа аттарының қойылуы сирек кездесетін құбылыс. Оған керісінше, жер-су аттарының ру, тайпа аттарынан қойылып отыруы жиі кездесетін, халық тарихына тән оқиға» [12; 78,79]. Сонымен қатар автор этнонимдердің лексикалық-семантикалық классификациясын жүргізіп, келесідей сегіз топқа бөледі:

- 1) тағы және үй жануарлары мен құстардың атынан: *киікші, бұғы, құлан (қыпшақ), шұбар айғыр, бұқа, кел бұқа, кет бұқа, бура, бұзау, тана, барақ, ителгі, күшік, бүркіт, қаз, қарға, қораз, торай* және т.б.;
- 2) табиғат байлықтары мен ауа райы құбылыстарының атауынан: *аспан, көктіңұлы, боранишы, қаржау, жаңбырлы, көкше, күн, танат, таңатар* және т.б.;
- 3) өсімдік әлемінің атаулары бойынша: *бидайшы, тарышы, бетеге, изен, шамбыл, орманышы, жаңғақбай, жидебай, қарағай, масақ* және т.б.;
- 4) әскери лексикадан: *жаулы, жорықшы, сүгірші, қарауыл, қырық мылтық, шанышқылы, батыр, балталы* және т.б.;
- 5) лақап аттар бойынша: *қосқұлақ, ошақты, арықтыным, қанжығалы, жарты, жетіру, қызылбөрік, қоңырбөрік, ожырай, ұзын, шимойын, шолақ* және т.б.;
- 6) географиялық атаулар мен қымбат металдардың аты бойынша: *жайық, еділ, сарытоғай, көкше, ақтас, қайнар, алтын, темір, болат, болатшы* және т.б.;
- 7) ру басыларының, көсемдерінің аты бойынша (бұл топ этнонимдер жүйесінде саны жағынан ең үлкен болып табылады): *абақ, айдабол, байғазы, байқұл* және т.б.;
- 8) әр түрлі лексикалық категориялардан: *базар, бозашы, екей, ерші, жетім, қазы, құл, құрама, қызай, молқы, олжашы, саба, тасжүрек, шегендік, мырза, жомарт* және т.б. [12; 306].

Тарихи топонимика үшін этнонимдердің маңызы жоғары. Қазақ халқының құрамында ежелгі дәуірден кейінгі ортағасырларда қалыптасқан ру-тайпа, тайпалық одақ, халықтардың атаулары сақталған. Ал, этнонимдік атаулар Орталық Қазақстанның топожүйесінен орын алып отыр. Ұлытау өңірінде қазақ, арғын, найман тәрізді этникалық қауымдастықтардың атауымен қойылған этнонимдер сақталған. Сондықтан да этнонимдердің этимологиясын анықтау тарихи топонимика үшін құнды материал болып табылады.

Зерттеуші А.Жартыбаевтың Қарағанды облысы көлемінде топонимикалық атауларды топтастыруы осы тақырыпқа тікелей қатысты және ол үлгі тарихи топонимиканың

классификациялық жүйесін қалыптастыру үшін маңызды болып табылады. Оның топтастыру жүйесі келесідей: «Біз ономаст-ғалымдардың классификациясына сүйене отырып, Қарағанды өңірі топонимдерін жалпы құрамы жағынан екі үлкен топқа бөлеміз: 1. Түркі тілдік топонимдік қабаттар. 2. Басқа тілдік топонимдік қабаттар. Түркі тілдік қабаттарды: а) көне түркі тілдік қабаттар; б) Байырғы қазақ тіліне тән қабаттастық (подпласт) деп жіктеп, басқа тілдік топонимдік қабаттарды ішінара төрт топқа бөліп қарадық: 1. Иран тіліне тән топонимдік қабаттар. 2. Араб тіліне тән топонимдік қабаттар. 3. Монғол тіліне тән топонимдік қабаттар. 4. Орыс тіліне тән топонимдік қабаттар» [8; 29]. Сонымен қатар тарихи топонимикадағы топтастыру мәселесі үшін ең маңыздысы лингвистикалық классификациялауды нақтылы тарихи кеңзеңдермен байланыстыру үрдісі зерттеушінің назарынан тыс қалмаған: «Хронологиялық тұрғыда түркі тілдік қабаттан соң иран тілдік және араб тілдік қабаттар келеді. Одан соң монғол, орыс тілдік топонимдік қабаттар орын алады. Ал бұл өңірдегі топонимдерінің негізгісі де, басым тобы да қазақ тіліне тән топонимдер. Облыс өңіріндегі монғол тілінен енген топонимдер негізінен орта ғасырға тән. Ал осы топонимдік қабаттардың ішіндегі ең жас, кейінгі қабаттағы топонимдері – орыс тіліне тән топонимдер. Қарағанды өңірі топонимдері құрамындағы топонимдік қабаттардың тарихи-хронологиялық тұрғыдан топтастырлуы негізінен осы тұрғыда қаралмақ» [8; 30].

А.Жартыбаевтың зерттеуі тарихи топонимика саласында топтастыру мәселесін біршама шешіп берді деуге болады. Тек тілдік топтастыру барысын хронологиялық принциппен байланыстыру барысында «түркі тілдік қабаттан соң иран тілдік және араб тілдік қабаттар келеді» деуі тарихшылар тарапынан едәуір күмән тудырады. Зерттеушінің түркі және араб тілдік қабаттары тарихтың ортағасырларымен байланысты болса, иран тілдік қабат бойынша бұл жорамал күйінде деуімізге ғана болады. Себебі көптеген зерттеушілер тарихтың ежелгі дәуірінен белгілі Қазақстан территориясын мекендеген сақ тайпаларын иран тілді деп дәлелдейді. Қалай дегенмен де, «түркі тілдік қабаттан кейін иран тілдік қабат келеді» деуіміз даулы мәселе.

Қазақ ономастикасын саралауға арналған соңғы еңбектердің бірінде қазақ онимдерінің лексикалық құрамына талдау жасалып, келесідей жүйелеу келтіріледі:

1. Орал-алтай тіл бірлестігіне тән қабат.
2. Араб-парсы тілдік қабаты.
3. Монғол тілдік қабаты.
4. Жалпы түркілік қабат.
5. Орыс тілдік қабаты [13; 50].

Ономастиканың теориясы мен тәжірибелік маңызын анықтауға арналған Г.Б.Мәдиева мен С.Қ.Иманбердиеваның зерттеу мәселелерінде топонимика саласының бірнеше топтастырулары көрсетілген. Оның ішінде тарихи топонимика саласына қатысты келесідей бөліністерді көрсетуге болады:

- Адам есімдері (антропонимдер, этнонимдер, генонимдер, әлеуметтік жағдайына қарай адамдарды атау).
- Адамның рухани мәдениетін білдіретін атаулар (анимистік сенім, жергілікті рухты қасиет тұту, діни және мифологиялық көзқарастар).
- Әр түрлі тарихи оқиғалар т.б. [3; 65].

Ұлытау өңірінің тарихи топонимикасын зерттеу барысында алға қойылатын бірінші мәселе топтастыру болып табылады. Арнайы тарихи топонимика саласына арналған зерттеулердің болмауынан жалпы топонимика саласындағы топтастыру үлгілеріне шолу жасауға мәжбүр болдық. Қарастырылып отырған топтастырулардан тарихи топонимика саласына қолдануға мүмкін нұсқаларды пайдалануға болады деп есептейміз.

Тарихи топонимика саласы бойынша топтастыруда бірінші кезекте хронологиялық принципті ұстануымыз қажет. Себебі тарих кеңістік бойынша бірнеше кезеңдерден тұратын оқиғалар тізбегі екендігін ескеруіміз керек. Бұл жағдайда хронологиялық топтастыруға топонимикадағы тілдік (лингвистикалық) топтастыру біршама сәйкес келеді деуімізге болады. Мысалға, жоғарыда көрсеткендей, араб, парсы және моңғол тілінен енген топонимдер хронологиялық тұрғыдан ортағасырлық кезеңмен байланысты болып табылады. Ал, Қазақстан тарихының ежелгі дәуір тарихының кезеңіне шартты түрде үнді-иран тілдік элементтерін сақтап қалған топонимдерді немесе орал-алтай тіл бірлестігіне тән атауларды жатқыза аламыз.

Екінші жағынан, топонимика саласындағы этнотопонимика және генотопонимдерді зерттеу тәжірибесі де тарихи топонимика үшін маңызды. Халықтың немесе ру-тайпалардың атаулары да

белгілі бір тарихи кезеңдермен байланысты және мұндай топонимдерді хронологиялық тұрғыдан да, түрлік сипатпен де топтастыруға мүмкіндік бар. Мысалға, Ұлытау өңірінде орын алып отырған қазақ немесе арғын атаулары этнотопонимдер ретінде тарихи талдау жасауға мүмкіндік береді.

Үшінші кезекте, бұл тарихи тұлғалардың есімдерімен байланысты атаулар. Мұндай антропонимдік атаулар Қазақстан тарихының жаңа заман кезеңіне жатады. Әрине, Ұлытау өңірінде ортағасырлар тарихынан белгілі тарихи тұлғалардың есімдерімен аталатын топонимдер де бар (Едіге, Барак), бірақ көбінесе антропонимдік жер-су атаулары XVIII ғасырдың екінші жартысы — XIX ғасырда өмір сүрген адамдардың есімдері.

Қорытындылай келсек, тарихи топонимдерді топтастыруда бастысы хронологиялық принцип болмақ. Бұл тарихи зерттеулердің негізгі әдістемесі болғандықтан, кез келген тарихи зерттеулерде қолданылады. Топонимика саласында зерттеу жұмысын жүргізуде де осы принципті ұстану қажет. Отандық тарихмыздың өзекті мәселелерін зерделеуші-ғалым Х.Әбжанов Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Тарих толқынында» кітабында Қазақстан аумағындағы руханияттың соңғы алты мың жылғы дамуы 12 кезеңге бөлінгенін атап көрсетеді [14].

Осы кезеңдеу бағытымен Ұлытау өңірінің тарихи топонимдерін топтастырсақ, келесідей төрт үлкен кезеңге біріктіруге болады:

1. Ежелгі дәуір топонимдері (б.э.д. I м.ж. – б.э. I ғ.): бұған орал-алтай, үнді-иран тілінен атауларды немесе сол заманның тарихынан мағлұмат беретін атауларды жатқызамыз.
2. Ортағасырлар кезеңінің топонимдері (II ғ. – XIV ғ.): бұған көне түркі тілінен сақталған, иран, моңғол тілінен енген және сол дәуірдің тарихи оқиғалары мен тарихи тұлғаларын айшықтайтын атауларды жатқызуға болады.
3. Қазақ хандығы дәуірінің топонимдері (XV ғ. – XVIII ғ.): бұл топқа қазақ елінің қалыптасуы мен дамуының тарихынан мәлімет беретін, қазақ халқын қалыптастырушы ру-тайпалардың және көсемдердің атымен аталған атаулар кіреді.
4. Жаңа заман топонимдері (XIX ғ.): мұнда қазақ тарихының Ресей империясына қол астына қарауынан бергі тарихымыздан көрініс беретін атаулар қарастырылады.

Ескіден келе жатқан жер-су атаулары — халық жадының, ұлттық, тарихи сананың жарқын көрінісі. Ұлытау өңірінің топонимикасы әр түрлілігімен ерекшеленеді. Өңірдің топонимикалық жүйесін талдау барысында атаулардың бірнеше түрлерін нақты көрсетуімізге болады.

Біріншіден, тарихи өткеніміздің белгісі болып табылатын 120 астам діни-ғұрыптық сипаттағы архитектуралық ескерткіштер белгілі бір жерге орналасқандықтан, топонимдік қызмет атқарып тұр. Мұндай ескерткіштердің хронологиялық шеңбері ерте ортағасырлардан XX ғасырдың бастапқы кезіне дейінгі аралықты қамтиды. Олардың ішінде ерте ортағасырлық дәуірге жататындары *Домбауыл дыңы*, *Қара дың*, *Қосұйтас* атаулары мазмұны жағынан аталмыш дәуірдің ескерткіштеріне жатқызылып отыр. Ә.Марғұланның жазуы бойынша, «тастан өріп жасаған биік дың архитектурасының жиі кездесетін жері — Орталық Қазақстан, оның ішінде Ұлытау ауданы. Бұл өлкеде онға тарта не бүтін, не бұзылып жатқан ескерткіш іргелері көрінеді» [15; 204]. Мұндай ескерткіштердің жасалу уақытына байланысты ғалым келесідей тұжырым жасайды: «Тастан дөңгелек үйлер, мұнаралар жасау Ғұн, Түрік қағанаты кезінде ерекше орын алған» және де бұл атаулардың өзі де сол ортағасырлар дәуірінен сақталып келе жатқаны да белгілі болып отыр: «Қыпшақ пен оғыздар төбесінде күмбезі бар ондай дөңгелек тас үйлерді «дың», «дінгек», «үй тас» деп атаған, ол сөздер қазақ пен түркімен тілдерінде сақталған» [15; 202]. Сонымен қатар оғыз-қыпшақ дәуірінің ескерткіштері де Ұлытау өңірінің топонимикалық жүйесін құрайды. Олардың ішінде ең белгілері *Болған ана*, *Белең ана*, *Талмас ата* болып табылады. Мысалға, Талмас ата кесенесі ескерткіш ретінде өмір сүруін тоқтатып, қазіргі күнде тек топоним ретінде сақталып отыр. Бұдан басқа, Ұлытау өңірінде моңғол дәуірінен сақталып қалған тарихи ескерткіштер де орын алып отыр. Олардың ішінде ең маңыздылары *Жошы хан кесенесі*, *Келінтам кесенесі*.

Екіншіден, Ұлытау өңірінде этнонимдік және генонимдік негіздегі 20 астам топонимикалық атаулар сақталған. Бұл топонимдердің қалыптасу кезеңі кейінгі ортағасырлардан XIX ғасырға дейінгі аралықты қамтиды. Демек, бұл топонимикалық атаулар Ұлытау өңірі аталмыш кезеңдеріне сәйкес тарихи мәліметтердің дерек көзі бола алады.

Ұлытау өңірінде этнонимдік тұрғыда қалыптасқан топонимдер кездеседі. Топонимикалық зерттеу жүйесіне сәйкес мұндай атауларды этнотопонимдер деп атайды [9]. Белгілі ғалым А.Әбдірахмановтың «Қазақстан этнотопонимикасы» зерттеуі бүгінгі күнге дейін топонимдерден көрініс табатын этнонимдерді зерттеудің үлгісі болып табылады. Автор топонимикалық зерттеулердегі бұл

бағыттың негізін қалап, оның мән-мағынасын да ашып берді: «Топонимиканың кесек бір саласы – этнотопонимика, яғни ру, тайпа, халық аттарынан қойылған географиялық атауларды зерттеу бөлімі. Ал, этнонимдерден қойылған жер-су аттары *этнотопонимдер* делінеді» [16].

Ғылымда кезкелген халықтың этнонимін зерттеу маңыздылығы анық көрсетілген және де бұл ізденістердің нәтижесі халықтың этникалық құрамының шығу тегін, этногенез мәселесін анықтауға мүмкіншілік береді. Этнонимдер — тарих қатпарларының ажырамас бөлігі, халықтың пайда болуы, қалыптасуы тұрғысынан, түрлі тарихи үрдістерден мағлұмат беретін дерек. Сонымен қатар этноним халықтың дамуының түрлі сатысындағы қоғамдық қарым-қатынастарын немесе жекелей идеологиялық түсініктерін көрсетеді [17].

Этнолог-ғалым Я.В. Чеснов «этноним халықтың сипаты емес, атауы» деп тұжырымдап, этнонимді ғылыми зерттеуде терминнің жалпы есімнен жалқы есімге ауысын анықтау тарихи тұрғыдан басты міндет болып табылады деген қорытындыға келеді [18].

Топонимикалық мәліметтердің негізінде Вл.Гордлевский Кіші Азиядағы оғыз тайпаларының қоныстану ауқымын анықтау тәжірибесі тарихи тұрғыдан топонимдерді зерттеудегі әдістемесі ретінде қолдануға болатынын көрсетіп берді [19]. Бұл кез келген территориялардағы топонимдердің құрамындағы этнонимдік атаулардың негізінде осы өңірдегі ру-тайпалардың қоныстануын немесе орын ауыстыруының тарихын анықтауға мүмкіндік беретінін дәлелдейді.

Ұлытау өңірінде қазақ халқының құрамындағы белгілі ру-тайпалардың атымен аталатын және жалпы түркі-монғол ру-тайпаларының аттарымен аталатын жер-су атаулары бар [20; 38, 40–41, 69, 147–148, 122, 135, 151, 159, 198, 204, 207]. Этнотопонимдердің жүйесін қалыптастыратын болсақ, оларды бірнеше категорияларға бөліп қарастыруға болады:

1) бірінші топқа — ірі этникалық қауымдастықтардың атауларынан қалыптасқан жер-су атауларын жатқыза аламыз (*қазақ, қалмақ, маңғыт, ноғай, сарт*);

2) екінші топқа — қазақ халқының құрамындағы ру-тайпалардың аттарынан қалыптасқан этнотопонимдерді жатқызуымызға болады (*арғын, алышын, жаппас, қанжығалы, қыпшақ, қоңырат, тама, шекті, шөмекей*);

3) үшінші топқа — ұсақ ру атауларынан қалыптасқан топонимдерді біріктіруге болады (*бағаналы, балта, жүзбан, малқара және т.б.*).

Бұл жүйедегі бірінші топқа жататын этнотопонимдердің қалыптасуының хронологиялық қабаттары нақтылы анықталмаған. Мұндай жағдайда этнотопонимдердің қалыптасу кезеңдерін тек жорамал ретінде көрсету мүмкін деп ойлаймыз. Мысалға, «қазақ» этнонимімен байланысты топонимикалық атаулар шамамен XV ғасырдан кейін қалыптасуы тиіс. Себебі «қазақ» терминінің халықтың атауы ретінде қолданылуы XV ғасырдың соңғы ширегінде XVI ғасырдың бас кезінде екені белгілі. Сол сияқты «қалмақ» этнонимімен байланысты жер-су атаулары XVIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығымен тікелей байланысты деген тұжырым жасауға болады. Және де бұған тарихи негіз де бар. Мысалға, Ұлытау өңіріндегі «Қалмаққырылған» топонимі сол дәуірдегі қайғылы оқиғаның куәсі. Сонымен қатар, академик Ә.Х.Марғұланның пікірі бойынша, «XVI ғасырдан бері қарай исламнан бұрынғы мәдениет мұраларын, оның ішінде тас мүсіндерді, тастан соққан сәулет істерін, халық эпосындағы ежелгі батырлардың аттарын ислам дінінің шеңберіне сыйғыза алмай, оларды «дінсіздіктің белгісі» деп, тек қалмаққа жаба беру әдет болғандықтан, шыққан нәрсе. Міне, осының нәтижесінде ислам дініне қиғаш келетін, тарих заманнан келе жатқан ежелгі кісі аттарын, исламнан бұрынғы мәдениет белгілерін тегісімен қалмаққа тапсырып, «қалмақ», «қалмақ тас», «қалмақ оба» деп атау халық ортасында әдетке айналған» [15; 449].

Сонымен қатар жазба деректер «қалмақ» терминінің Алтын Орда мемлекетінде Өзбек хан мен оның баласы Әз Жәнібек тұсында Дешті-Қыпшақ көшпелілерінің ислам дінін қабылдауы барысында қалыптасқанын да көрсетеді: «Бұл Сұлтан-Мұхаммед Өзбек хан өзінің елімен, ұлысымен құдайдың рахымы арқасында бақытқа жеткен уақытта, әулие Сейіт ата оларды жаратушының құпия жарлығымен және күдіксіз белгісі бойынша Мәуераннахр аймағына ертіп келді, ал әулие Сейіт атаға сенім білдірмей, адалдықтан бас тартқандар — сол жерде қалып, «қалмақ» деп атала бастады, бұл сөздің мағынасы «қалуға бұйырылған». Сол уақыттан бастап осы себеппен келген адамдар өзбектер деп, ал сонда қалғандары қалмақтар деп аталды» [21]. Сондай-ақ Жәнібек ханның бұйрығымен елдегі барлық пұтханалар қиратылса керек.

Бұл мәліметтерді ескерсек, Ұлытау өңіріндегі «қалмақ» сөзімен байланысты топонимдердің барлығы «қалмақ» этнонимінен туындаған деп айталмаймыз және олардың қалыптасу уақыт шеңбері де ауқымды болмақ.

Сол тәрізді «Маңғыт», «Ноғай», «Сарт» этнотопонимдерінің Ұлытау өңірінен орын алуы, олардың қалыптасу кезеңдері мен пайда болу себептерін анықтауды қажет етеді. Мысалға, «Ноғай» этнонимімен байланысты жер-су атауларын анықтауда М.Ж.Көпейұлының шежіре жинақтарында қызғылықты мәліметтер кездеседі. Автор бұрынғы уақыттарда Сарыарқа өңірін ноғайлар мекен еткені туралы: «Күн шығыс жағы ашық намаз оқитұғын, құбылаға төрі тура дәл келетін тас қорғандар бар, ол ноғайлының қалмақ қамаған күнге намаз оқу жасаған, тастан жасаған қорғаны екен деп айтады. Сарыарқада жары терең, суы аз өзендер сол заманда ноғайлардың егін салу үшін қазған арығы екен. Шідерті өзенінің аяғында Ақжар, Сасай деген жер бар, ноғайлылардың кент салып, тақ құрған Бұқар, Қоқан хандары сықылды орда жасатқан жері екен», — деп жазады [22]. Мүмкін, бұл ортағасырлардағы Алтын Орда дәуірін сипаттайтын аңыз болса, онда «Ноғай» атауы топоним ретінде сол уақыттарда қалыптасты деп жорамалдауға болады.

Ұлытау өңірінде таза қазақ руларының атаулары: «Арғын», «Алшын», «Тама», «Қанжығалы», «Қоңырат», «Қыпшақ», «Шекті», «Шөмекей» этнонимдерімен байланысты топонимдер бар. Бұл этнотопонимдердің ішінде «Арғын», «Қыпшақ» атауларымен байланыстыларының қалыптасуы негізінен Қазақ хандығының құрылуынан кейін жүрді деген жорамал жасауға болады. Себебі аталмыш рулар нақтылы осы территорияны Қазақ хандығының құрамында көшуіне дейін «Көшпелі өзбектердің мемлекетінде» немесе Әбілқайыр хандығының құрамында да мекен еткен болатын. Кіші жүз руларының аттарымен байланысты топонимдер ХІХ ғасырдың бірінші жартысында қалыптасуы мүмкін деп болжауға болады. Осы уақыттарда Кіші жүз руларының Ресей әкімшілігімен қарама-қайшылығы басталып, олардың көпшілігінің Орта жүз территориясына қарай ығысуы басталды. Бұл арадағы «Қанжығалы», «Қоңырат» этнонимдерімен байланысты топонимдерінің қалыптасуы туралы нақтылы пікір айту қиын.

Сонымен қатар Ұлытау өңірінде кездесетін кейбір топонимикалық атаулардың этнонимдік негіздері бар екендігі туралы жорамалдар бар. Мысалға, С.М.Ахинжановтың қыпшақтардың тарихына арналған зерттеуінде «қимақ» тайпасының тағы бір қосымша атауы *уранкай* деген пікір білдіре отырып, осы жорамалды дәлелдеу барысында қимақтардың мекендеген территорияларындағы топонимдер – *Уранкай тауы*, *Уранхай өзені*, *Урунг-Чакыл* өңірі және т.б. қимақ тайпасының екінші атауы негізінде қалыптасқан деген пікір білдіреді [23; 123–131]. Ұлытау өңіріндегі *Жыланышық* өзенінің атауы да қимақ тайпасымен байланысты екендігін автор атап көрсетеді [23, 127, 128].

Жалпы алғанда, Ұлытау өңіріндегі этнотопонимдердің қалыптасу кезеңдері әр түрлі уақыт шеңберлерін қамтиды. Этнотопонимдердің қалыптасуы да түрлі себептермен байланысты. Бұл мәселелер аталмыш өңірдің этнотопонимикасын әлі де болса жан-жақты зерттеуді қажет екендігін айқындайды.

Ұлытау өңірінің тарихи топонимдерінің зерттелуі бойынша бірнеше қорытындылар жасауға болады:

1. Ұлытау өңірінің тарихы, географиясын сипаттайтын негізінен әр түрлі мәселелерге арналған ресейлік зерттеулер мен деректерден орын алып келді (Кэстль, Назаров, Шмидт тағы басқалар);
2. Ұлытау өңірінің тарихи топонимикасы отандық тарихшылардың Қазақстан тарихының түрлі кезеңдері мен мәселелеріне арналған зерттеулерден кездестіруге болады (Марғұлан, Көмеков, Ахинжанов тағы басқалар);
3. Ұлытау өңірінің тарихи топонимдері қазақстандық топонимика саласының зерттеушілерінің еңбектерінде орын алып, көбінесе топонимдердің анықтамасы лингвистикалық және этимологиялық түрінде берілген (Әбдірахманов, Қойшыбаев, Жартыбаев, Омарбекова тағы басқалар);
4. Ұлытау өңірінің тарихи топонимдері туралы өлкетанушылық ізденістерден таба аламыз (Сейдімбек, Әмірқызы, Ахметов). Бірақ мәліметтер көбінесе естеліктер, шежіре деректерінің негізінде жазылып, жазбаша және мұрағат деректерімен салыстыруды немесе талдауды қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. *Суперанская А.В.* Что такое топонимика. — М.: Наука, 1984. — С. 3.
2. *Веселовский С.Б.* Топонимика на службе у истории // Исторические записки / Отв. ред. акад. Б.Д.Греков. — М.: Изд-во АН СССР, 1945. — Т. 17. — С. 51.

- 3 Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. — Астана: «ІС-Сервис» ЖШС, 2004. — 240 б.
- 4 Әбжанов Х. Қазақстан: тарих, тіл, ұлт. — Астана: «Ана тіл — Ата тарих» баспа-зерттеу орталығы ЖШС, 2007. — 272 б.
- 5 Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. — I-т. — Астана: «ІС-Сервис» ЖШС, 2006. — 3-б.
- 6 Муравьев А.В., Самаркин В.В. Историческая география эпохи феодализма (Западная Европа и Россия в V–XVII вв.). Учеб. пособие для студентов ист. фак-тов пед. ин-тов. — М.: Просвещение, 1973. — 144 с.
- 7 Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М.: Наука, 1985. — 246 с.
- 8 Жартыбаев А. Қарағанды өңірінің топонимдерінің мағыналық және құрылымдық сипаты. — Қарағанды: Болашақ-Баспа, 1998. — 68-б.
- 9 Әбдірахманов А. Қазақстанның жер-су аттары. — Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы, 1959. — 206 б.
- 10 Джанузаков Т. Очерки казахской ономастики. — Алма-Ата: Наука, 1982. — 176 с.
- 11 Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. — Алматы: Мектеп, 1985. — 24-б.
- 12 Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. — I-т. — Астана: «ІС-Сервис» ЖШС, 2006. — 400 б.
- 13 Жанұзақ Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. — Алматы: «Азия» баспасы, 2004. — 50-б.
- 14 Назарбаев Н. Тарих толқынында. — Алматы: Атамұра, 1999. — 114-б.
- 15 Марғұлан Ә. Шығармалары. — Алматы: «Алатау» баспасы, 2007. — 608 б.
- 16 Әбдірахманов А. Қазақстан этнотопонимикасы (зерттелу тарихынан). — Алматы: Ғылым, 1979. — 3-б.
- 17 Атанязов С. Этнонимы в туркменском языке / Под ред. П. Азимова. — Ашхабад: Ылым, 1994. — 3-б.
- 18 Чеснов Я.В. Лекции по исторической этнологии: Учеб. пособие. — М.: Гардарики, 1998. — 101-б.
- 19 Гордлевский Вл. Государство сельджукидов Малой Азии. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — С. 44, 45.
- 20 Қазақстан географиялық атауларының сөздігі. Жезқазған облысы / Жауап. ред. ф.ғ.д. Т.Жанұзақов. — Алматы: Ғылым, 1990. — 294 б.
- 21 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — Т. 2. — С. 128.
- 22 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. — Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. — 8-т. — 452 б.
- 23 Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. — Алматы: Ғылым, 1999. — 296 с.

Д.А.Джумабеков, Н.Ж.Ахметжанова

Историческая топонимика Улытауского региона

В статье рассмотрена историческая топонимика Улытауского региона, который является «колыбелью тюркского мира» и одним из самых крупных регионов Центрального Казахстана. Приведен анализ топонимической системы региона. Отмечено, что Улытауский регион — один из важных объектов исторических исследований современных ученых.

D.A.Dzhumabekov, N.Z.Akhmetzhanova

Historical toponymy of Ulytau region

The article deals with the historical toponymics of Ulytau region, which is a "cradle — Turkic world" and is one of the largest regions of Central Kazakhstan. The article provides an analysis of toponymic system in the region. Ulytau region is one of the most important objects of historical research of modern scientists.

References

- 1 Superanskaya A.V. *What is toponymy*, Moscow: Nauka, 1984, 182 p.
- 2 Veselovsky S.B. *The historical messages, Managing editor Aefdemian B.D.Grekov*, Moscow: Izd-vo AN SSSR, 1945, p. 24–52.
- 3 Madieva G.B., Imanberdieva S.K. *Onomastics: questions research*, Astana: «TOO IS-Servis», 2004, 240 p.
- 4 Abzhanov Kh. *Kazakhstan: history, language, nation*, Astana: «Ана тили — Ана тарих», 2007, 272 p.
- 5 Zhanuzak T. *Kazakh is onomastics*, 1, Astana: «TOO IS-Servis», 2006, 400 p.
- 6 Muraviyev A.V., Samarkin V.V. *Istorical geography of epoch of feudalism (Western Europe and Russia are in V–XVII century)*. Studies manual for the students, Moscow: Prosvechshenie, 1973, 144 p.
- 7 Egorov V.L. *Historical geography of Gold Horde in XIII–XIV century*, Moscow: Nauka, 1985, 246 p.
- 8 Zhartybaev A. *Karaganda toponymical structural character sense*, Karagandy: Bolashak–Baspа, 1998, 68 p.
- 9 Abdirakhmanov A. *Kazakhstan*, Almaty: Izd-vo AN KazSSR 1959, 206 p.

- 10 Zhanuzakov T. *Essays of Kazakh onomastics*, Alma-Ata: Nauka, 1982, 176 p.
- 11 Koishubayev E. *Dictionary the names land Kazakhstan*, Almaty: Mektep, 1985, 24 p.
- 12 Zhanuzak T. *Kazakh is onomastics*. Astana: «TOO IS-Servis, 2006, 400 p.
- 13 Zhanuzak T. Rysbergen K. *Kazakh is onomastics: achievements are the future*, Almaty: Asia, 2004, p. 50.
- 14 Nazarbaev N.A. *History on a wave*. Almaty: Atamura, 1999, p. 114.
- 15 Margulan A. *Compositions*. Almaty: Alatau Publ., 2007, 608 p.
- 16 Abdyrakhmanov A. *Kazakhstan etnotoponymical (from history research)*, Almaty: Gylym, 1979, p. 3.
- 17 Ataniyov S. *Ethnonym in the Turkmenian language*, Ed. P. Azimova, Ashkhabad: Ilim, 1994, 180 p.
- 18 Chesnov Ya.V. *Lectures on a historical ethnology: Textbook*, Moscow, 1998, 120 p.
- 19 Gordlevsky V. *State of seldzhukov of Asia Minor*, Moscow-Leningrad: Gardarika, 1941, p. 44, 45.
- 20 Geographical the names of Kazakhstan dictionary. Area of Dzhezkazgan, Almaty: Gylym, 1990, 294 p.
- 21 *Collection of materials related to history of Gold Horde. Extractions from Persian compositions* collected V.G. Tizehgaugen and treat A.A. Romaskevich and S.L. Volin, Moscow-Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1941, 2. p. 128.
- 22 Mashkhar Zh.K. *Compositions*, Pavlodar: «ЕКО» GOF, 2006, 8, 452 p.
- 23 Akhinzhanov S.M. *Kipchaki in history of medieval Kazakhstan*, Almaty: Gylym, 1999, 296 p.

УДК 94(574):330.342.22

Н.А.Абдурахманов

Южно-Казахстанская государственная фармацевтическая академия, Шымкент
(E-mail: nurmuhameda@mail.ru)

Из истории политики землеустройства казахского населения в 1917–1927 годах. Роль национальной интеллигенции в разрешении земельного вопроса

В статье рассматривается политика большевиков в земельном вопросе в Казахстане, анализируется практическое воплощение этой политики и исследуются взгляды казахской интеллигенции по поводу трансформации земельных отношений в казахском ауле. Отмечено, что в первые годы Советской власти еще не было твердой установки на обязательное создание социалистических форм хозяйствования вместо норм земельного наделения, ориентированных на индивидуальное хозяйство; был установлен принцип трудопроизводственного нормирования для общественного товарного хозяйства со строгим учетом народнохозяйственных требований по специализации сельского хозяйства в устраиваемых районах. Используя метод сравнительного анализа и принцип социального подхода, автор пришел к выводу, что главная ошибка в политике землеустройства казахского населения заключалась в том, что национализация рассматривалась как единственно верная форма землевладения на огромной территории Советского государства, в то время как местные условия должны были определить выбор населением тех или иных форм.

Ключевые слова: земля, земельные отношения, землеустройство, землевладения, интеллигенция, Алаш-Орда, политика переселения, оседлость, кочевое хозяйство, земельный кодекс.

Октябрьский переворот 1917 г. и изменение политической ситуации в Казахстане не сняли с повестки дня земельного вопроса. Он требовал серьезного, вдумчивого анализа, отрешенного от сиюминутных политических настроений, и незамедлительного разрешения.

Первыми мероприятиями Советской власти, посредством которых она пыталась упорядочить земельные отношения, выступила промульгация Декрета о земле, провозглашавшего её национализацию, Законов о социализации земли (1918 г.) и «Положения о социалистическом землеустройстве и о мерах перехода к социалистическому земледелию», выработанного в 1919 г. В ноябре-декабре 1917 г. вокруг декрета «О земле» развернулась борьба взглядов и мнений. В.И. Ленин и социал-демократы выступали за отмену частной собственности на землю навсегда, а уравнительное землепользование рассматривали как одну из переходных мер к полному социализму. Ленин выступал за свободу выбора форм землепользования, отмечая возможные из них: подворную, хуторскую, общинную, артельную. В это время кадеты опубликовали обращение «От партии народной свободы», в котором высту-